

גווילים נשרפים ואותיות פורחות: מסע בעקבות 'מינקת רבקה'

onegshabbat.blogspot.com/2024/08/blog-post_9.html

מאת יוסף סאקס

במלאת מאה שנה לשריפת ביתו של עגנון בבאד-הומבורג

ובמלאת 137 שנים להולדתו

א. השריפה הראשונה: באד-הומבורג, 1924

'כל היום אני רואה גווילים נשרפים ואותיות פורחות וגם בלילה לא ישכב לבי', כך כתב ש"י עגנון לפני מאה שנה, אחרי שריפת ביתו בבאד-הומבורג שבגרמניה (ש"י עגנון-ש"י שוקן, שוקן, 2003, מכתב 163). ביטוי מחריד זה, שאותו שאל עגנון מהתיאור התלמודי על הוצאתו להורג של רבי חנינא בן תרדיון, שנשרף על ידי הרומאים כשהוא כרוך בספר תורה (עבודה זרה, יח ע"א), מצביע על עוצמת הרגשות שבה תפס את הטרגדיה הפרטית שפקדה אותו, אף שבאותו אירוע לא נפגעו אנשים אלא רק רכוש.

השריפה פרצה אור לג' בסיון תרפ"ד, בלילה שבין 4 ל-5 ביוני 1924 (ראו במאמרי שפורסם זה לא מכבר בעיתון הארץ, 31 במאי 2024). 42 שנים אחר כך, בנאומו המפורסם בשטוקהולם, בטקס הענקת פרס נובל, התייחס עגנון שוב לשריפה. הוא סיפר בהתרגשות הנפש כי מעבר לכתבי היד של שני ספרים שהיו כמעט גמורים, עלו באש 'ארבעת אלפים ספרים עבריים שרובם באו לי בירושה מאבותי ומקצתם קניתי מכספי שקימצתי מלחמי'.

חשיבות הספר כאובייקט והכתיבה כמעשה פסאודו-מאגי הם סמלים מרכזיים ביצירת עגנון ולפיכך רק טבעי הוא שבכתביו תחזורנה ותעלינה שאלות מטה-ספרותיות כמו כיצד יכולים הכתיבה והספרים כסוכני זיכרון, להציל את העבר מכלייה ומאובדן. בספרו עיר ומלואה ביקש עגנון לשחזר במילים את עיירת הולדתו האהובה בוצ'אץ' ואת החיים היהודיים שאבדו בה. אולם מה עלה בגורלם של סיפורים שנשכחו, נשמדו, נשרפו או אבדו? האם יכולים גם הגווילין שנשרפו לזכות בחיי נצח (ראו למשל בסיפוריו 'ספר שאבד', 'עד עולם', 'הסימן' או 'לפי הצער השכר').

Villa Impériale :. Bad Homburg v. d. Höhe
Besitzer : Hermann Wolters
☞ Kaiser Friedrich-Promenade 42 ☞ Telephon 60 ☞
Schönste Lage, mitten im Park
Nächste Nähe der Mineral-Quellen

ווילה אימפריאל: ביתו של עגנון בבאד-הומבורג לפני השריפה
(באדיבות: Bad Hamburg City Archives)

הבית הבוער יום אחרי השריפה. צולם ביום ה', ג' בסיוון תרפ"ד (5 ביוני 1924)

אחרי השריפה נותרו עגנון, רעייתו אסתר ושני ילדיהם הקטנים כמעט בחוסר כל. רק בגדיהם שהיו על גופם ומעט רכוש שהצליחו להציל מהבית הבווער. אך זיכרון האובדן השתמר והותיר עקבות בסיפורים רבים של עגנון.

ב. השריפה השנייה: ניו יורק, 1966

בערב פסח תשכ"ח (12 באפריל 1968) התפרסמה בעיתון הארץ הרשימה 'ישנות גם חדשות', ובה 12 פרקים קצרים של זיכרונות שכתב עגנון על שנות ילדותו בבוצ'אץ'. בין השאר סיפר שם על הרפתקאותיו של ש"י טשאטשקיס הצעיר כתולעת ספרים (מתברר שהסופר חיים באר לא היה הראשון...). מסיבות לא ברורות (מן הסתם קוצר היריעה של אותו גיליון), רק כשליש ממה שכתב עגנון התפרסם. עוד 27 פרקים נותרו בעיזבון והם ראו אור רק אחרי מותו במדור 'ענייני ספרים', בספרו **מעצמי אל עצמי** (שוקן, 1976, עמ' 351-378).

בפרק יט כתב עגנון מעט על ספרי היידיש שהיו בעיירה:

עוד ספרים שונים היו לזקנותינו הצנועות, כגון הלכות מליחה ודיני נשים ותחינות, שכולן כתובים עברי טייטש ובאותיות עברי טייטש. ספר לב טוב וספר שמחת הנפש לא ראיתי בגלילות שלנו, ואין צריך לומר מינקת רבקה, שאפילו גדולי חכמי הביבליוגרפיה לא ראוהו. טופס חסר של מינקת רבקה מצאתי בין שיירי הספרים הנשרפים לאחר הדליקה שנפלה בביתי ונתתי את הספר לגיסי ר' אלכסנדר מרכס זכרונו לברכה והוא נתנו לבית הספרים של בית המדרש לרבנים בנוי יורק. אם ניצל הספר מן הדליקה שנפלה בביתי כדי להשרף בדליקה שנפלה בבית הספרים של בית מדרש לרבנים שבנוי יורק איני יודע.

'ישנות גם חדשות', מעצמי אל עצמי, עמ' 363-364

אלכסנדר מרכס (1878-1953), אחיה של אסתר, רעייתו של עגנון, היה בוגר אוניברסיטת ברלין והסמינר לרבנים של הרב עזריאל הילדסהיימר שבעיר. במהלך לימודיו שם הושפע מהביבליוגרף הדגול מוריץ שטיינשניידר, והיה תלמידו (ואחר כך חתנו) של הרב דוד צבי הופמן. בשנת 1903 הצטרף מרכס לסגל בית המדרש לרבנים באמריקה, Jewish Theological Seminary (JTS), ושם כיהן כפרופסור להיסטוריה של עם ישראל.

מרכס פרסם ספרים רבים ומאמרים חשובים בתולדות הספר היהודי, אבל עיקר תהילתו הייתה על תפקידו כספרן הראשי של ה-JTS, שמשכנו היה (ועודנו) ברחוב ברודווי 3080 שבשכונת מורנינגסייד הייטס שבמנהטן, לא הרחק מאוניברסיטת קולומביה.

כשנשיא המוסד, שניאור זלמן (סולומון) שכטר, הציע למרכס את משרת הספרנות היו באוסף כ-5,000 ספרים ורק שלושה כתבי יד. עם סיום תפקידו, אחרי יובל שנים, היו על מדפי הספרייה ובארכיונים ששמרה למעלה מ-165,000 ספרים ו-9,000 כתבי יד, ובהם מן החשובים והנדירים בעולם. הספרייה לה הקדיש מרכס את חייו נחשבת עד היום לאחת הטובות בעולם מדעי היהדות.

הרב פרופסור אלכסנדר מרכס (ויקיפדיה)

בבוקר ה-18 באפריל 1966 התלקחה דליקה במגדל המפואר של ספריית בית המדרש לרבנים בברודווי פינת רחוב 122 מערב. תסריט הבלהות התגשם, שכן הבניין היה מועד לפורענות. הקומות הצרות, הנגישות הלא נוחה לכניסה וגרם המדרגות הבודד הקשו על מכבי האש בעבודתם. הספרייה הייתה למאכולת אש ובערה כל אותו היום עד שכוחות הכיבוי הצליחו להשתלט עליה לעת ערב. רבים מן הספרים שניצלו מן האש נהרסו מכמויות המים הרבות שהתיזו הכבאים. יהודים רבים מניו יורק ומשכונות רבות אחרות הגיעו כדי לעזור בייבוש הספרים הרטובים והניחו שכבות של מגבות נייר בין הדפים. מתנדבים רבים הגיעו מקרב תלמידי הישיבה יוניברסיטי וכן משיבות אורתודוקסיות אחרות. בימים כתיקונם רגליהם לא היו דורכות בספינת הדגל של התנועה הקונסרבטיבית, אבל הפעם חשו כי כאשר נשרפים ספרי קודש בני מאות שנים הרי זו עת לעשות לה'.

WNYF

McAndrews

With New York Firemen

Second Issue 1966

השריפה במגדל הספרייה של JTS
(עמוד השער של מגזין ארגון מכבי האש בניו יורק, גיליון 17,2, 1966; FSP)

ג. ספר מינקת רבקה

למרבה המזל, הספר הנדיר **מינקת רבקה**, שניצל מן הדליקה בגרמניה ב-1924, לא היה בין כ-7,000 הספרים שעלו השמימה בתמרות עשן ב-1966. להבות האש לא הגיעו לארכיון שבו נשמרו כתבי היד והספרים הנדירים.

מה טיבו של ספר **מינקת רבקה** (על פי הפסוק 'וַתִּמָּת דְּבָרָה מִיִּנְקַת רֵבֶקָה', בראשית לה 8), שניצל מן האש פעמיים ובשתי יבשות שונות?

רבקה בת מאיר טיקטינר, שהלכה לעולמה בפראג בכ"ה בניסן שס"ה (1605), הייתה דרשנית, משוררת וסופרת ביידיש. ככל הידוע היא האישה היהודיה הראשונה שכתבה ספר שלם.

ספרה **מינקת רבקה** פורסם רק לאחר מותה, לראשונה בפראג (1609) ולאחר מכן בקרקוב (1618). הספר עצמו נכתב כנראה בשנות השמונים או התשעים של המאה ה-16. היום קיים רק עותק בודד של כל אחת משתי המהדורות הראשונות. דפוס פראג שמור באוניברסיטת ארלינגגן-נורמבורג במדינת בוואריה (באתר הספרייה ניתן לצפות בסריקה דיגיטלית של מהדורה זו), ואילו העותק היחיד של דפוס קרקוב הוחזק ברשותו של עגנון – אם כי לא ידוע לנו היכן, מתי וכיצד השיגו.

'הקדמת הרבנית', למהדורה הראשונה של 'מינקת רבקה', פראג 1609 (FAU)

כאמור, הספר נכתב בידי שנה ותרגום לעברית ראה אור בשנות התשעים על ידי חוקר הספרות הרבנית **מאיר וונדר** (שהלך לעולמו לאחרונה) בכרך **ענת רבקה**, מלווה בצילום המקור (המכון להנצחת יהודי גליציה, 1992), וזכה גם למהדורה אנגלית, *Meneket Rivkah* (JPS, 2009).

הספר **מינקת רבקה** שייך לסוגת ספרות המוסר ובמקורו נועד לנשים נשואות, אולם סביר להניח שנקרא גם על ידי גברים, במיוחד 'עמי ארצות' שכישורי האורינות שלהם ושל נשותיהם הוגבלו לספרי קודש 'קלים' ביידיש. המקורות שהמחברת הביאה מעידים על השכלתה היהודית הרחבה, על בקיאותה במדרשים, בפרקי אבות ובספרי מוסר. היא מתמקדת בהתנהגות הרצויה של האישה כלפי בעלה, בהנחיות ליחסים עם הוריה ועם הורי בעלה, ובחינוך ילדיה ליראת שמים. המחברת מזהירה את קוראותיה להתרחק מרכילות ולשון הרע, מאמונות טפלות וממעשי כישוף. בנוסף, היא כותבת על הלכות נידה ועל 'חכמת הגוף', דהיינו כללי בריאות ותזונה.

ברוח עולמה של המחברת נשאל האם יש לספרה הנדיר, שעותק ממנו היה ברשותו של עגנון, סגולה מיוחדת שהגנה עליו לאורך מאות שנים והצילה אותו לא מתבערה אחת אלא משתיים? והתשובה היא כן!

כשביקרתי לאחרונה (מאי 2024) בספריית ה-JTS בניו יורק זכיתי להחזיק עותק זה במו ידיי, ובהמשך התעמקתי בגלגוליו.

בדו"ח שפרסמה הספרייה בתחילת שנת הלימודים 1925-1926 בישר הספרן הראשי אלכסנדר מרכס על כך שעותק של **מינקת רבקה** מדפוס קרקוב 1618 (בטעות נכתב 1619) התקבל לאוצר הספרים הנדירים:

A few very rare and important items were added to the Judaeo-German Collection: Rebecca Tiktiner, **מינקת רבקה**, a Judaeo-German treatise on education, by a woman, Cracow 1619. This is an excessively rare volume, no copy of it being recorded in any library. Its rarity was already attested by Wagenseil hardly half a century after its appearance. Since 1719, when Zeltner wrote a dissertation on this book, none of the scholars who refer to it have seen it.

Alexander Marx, *JTS Register (Academic Year 1925-26)*, p. 136

מרכס לא מצא לנכון לציין שעותק זה הגיע לספרייה מגיסו, ש"י עגנון, אבל כן כתב שהספר התקבל וקוטלג כבר בנובמבר 1924, תאריך העולה בקנה אחד עם השריפה בבאד-הומבורג שהייתה בראשית חודש יוני של אותה שנה. אחרי השריפה שהו בני משפחתו של עגנון עם רכושם שניצל בקניגסברג, בביתו של גיאורג (שמשון) מרכס, אביהם של אסתר ואלכסנדר. ידוע לנו שאלכסנדר ביקר את המשפחה בגרמניה באותה תקופה (**אסתרליין יקירתי**, שוקן, 2000, מכתבים 19, 21), אבל מתברר שכאשר כתב עגנון ב-1968, 'נתתי את הספר לגיסי', הוא לא דייק.

במכתב לרעייתו אסתר מיום 25 בספטמבר 1924, אנו קוראים:

הגידי שלום לאלכסנדר שליט"א. צר לי מאד כי לא ראיתיו. הגידי לו אם אינו רוצה דוקא בספר "מינקת רבקה" תוכלי לשלוח אותו היינו את הספר לה' שוקן כי הוא מוכן לקנותו.

אסתרליין יקירתי, עמ' 39, מכתב 21

ככל הנראה, מרכס לא קיבל את **מינקת רבקה** כמתנה אלא קנה אותו מגיסו בתקציב שעמד לרשותו כספרן (לולא כן ניתן לשער שהספר היה נקנה על ידי שוקן). השמטת שמו של עגנון מן הקטלוג מעידה אף היא כי הסופר העברי לא תרם אותו (שכן הנוהג בדו"חות אלה היה לציין את שמות התורמים), לצד העובדה שמרכס דיווח עליו ברשימת הספרים שנרכשו ולא ברשימת הספרים שנתרמו.

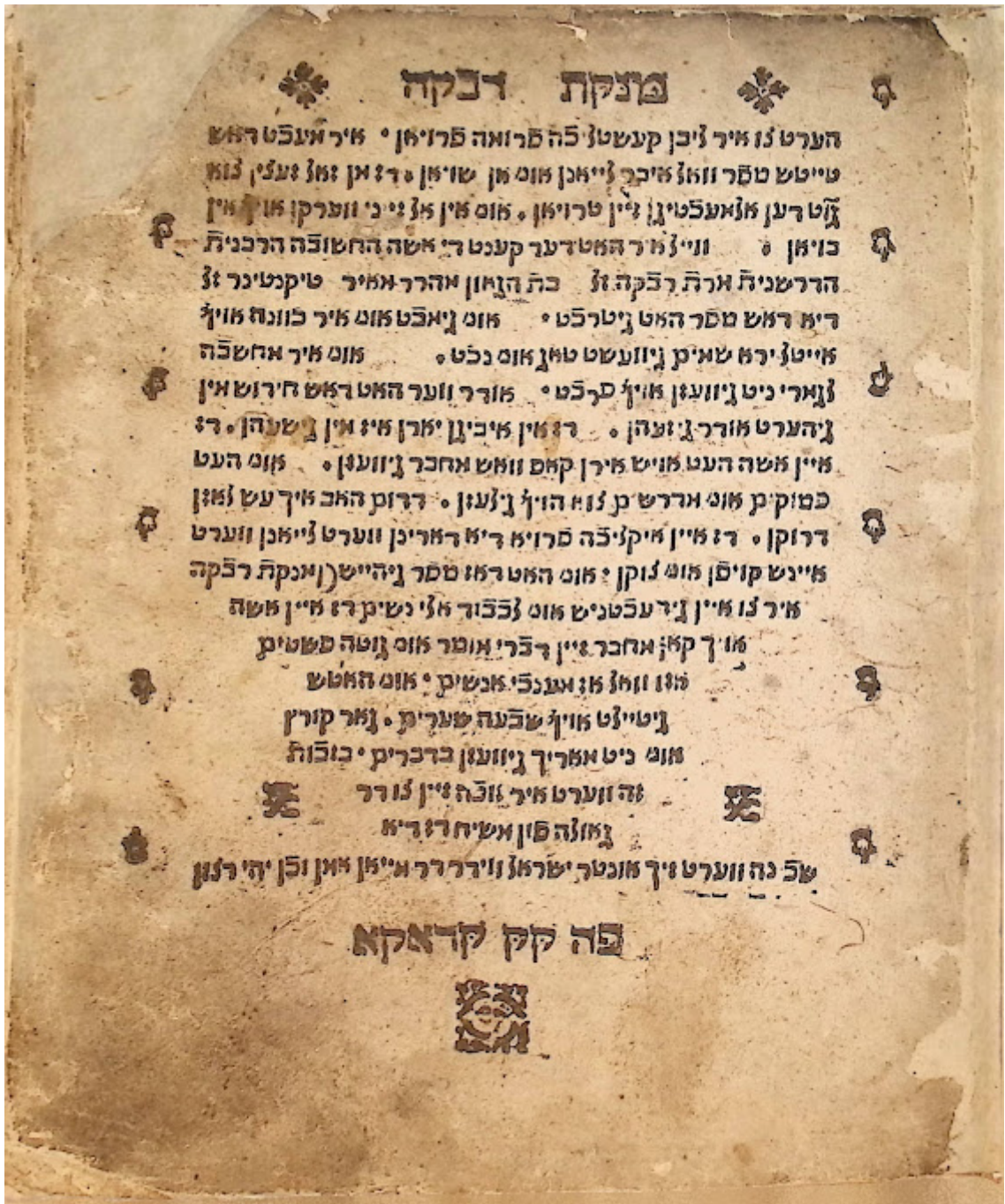
במכתב לפטרונו ש"ז שוקן (מס' 163, לעיל), שנכתב כמה שבועות אחרי האסון, הודיע לו עגנון:

בתוך הספרים שניצלו מן הדליקה מצאתי כמה וכמה ספרים בעברי טייטש [יידיש], והיות שאין אני רוצה לאצור ספרים שאין לי צורך בהם דוקא לעבודתי על כן שלחתי אותם לך למנה. קבל נא אותם ממני ברצון, מנחת עני.

ברור ש**מינקת רבקה** לא נכלל בארגז הספרים למסירה, שכן עגנון ידע היטב את ערכו התרבותי והכספי. עגנון, שאיבד כמעט את כל רכושו בשריפה, נאלץ למכור מה שנותר בידי, אך אין ספק שהתקשה להיפרד מספר כה נדיר.

כשנתיים מאוחר יותר חזר ותיאר את תחושתו של אדם ששריפה כילתה את רכושו:

די לי שהיתה לי פת חרבה. אמנם בגדים חדשים לבשתי, מאחר שכל בגדי נשרפו באש. כשבאתי לבית המדרש וחבשתי את תפילי ... נתאנחו [חברי] ואמרו אוי לו לזה שנשרף ביתו, ואפילו קורת גג אין לו לראשו. אל תראוהו שהוא לבוש חדשים, כל בגדיו נשרפו, אפילו תפיליו נשרפו, לפיכך חובש הוא תפילין חדשות ('שני זוגות', **אלו ואלו**, שוקן, 1959, עמ' רנה).

העמוד האחרון של מינקת רבקה, קרקוב 1618 (באדיבות ספריית בית המדרש ללימודי יהדות [Jewish Theological Seminary], SHF 1882:2 RB 5715)

הספר **מינקת רבקה** כמעט ונכחד מן העולם ושם המחברת נשכח. מאז נדפס הספר, ובמשך מאות שנים, הוא אוזכר פעמים ספורות ולא זכה להתייחסות, עד שגאל אותו פרופ' חנא שמרוק מן השכחה ופרסם מחקר מפורט על הספר והסופרת ('הסופרת היהודית הראשונה בפולין: רבקה בת מאיר טיקטינר וחיבוריה', **גלעד**, ד-ה, 1978, עמ' 13-23). גם אחר כך רק מעטים עסקו בספר, ועד כה לא ידענו שהאוד המוצל מאש (פעמיים) הגיע אלינו בשרשרת ארוכה שעגנון עמד באחת מקצותיה.

העותק השמור ב-JTS נושא עמו צלקות וכוויות שהיו מנת חלקו במסעו הארוך. הספר עבר תהליכי שיקום ונכרך מחדש (בקטלוג לא צוין תאריך). כשעגנון תיאר את העותק שבידיו כ'טופס חסר' הוא התכוון לכך שפרק ב' (מלבד העמוד הראשון) וחצי מפרק ג' חסרים (מתוך שבעה פרקי הספר), ובמקומם שובצו תשעה עמודים של פרקי אבות בתרגום ליידיש (מהדורת קרקוב, 1617). הכריכה המקורית (או לפחות הכריכה

שהיתה ב-1924) כנראה נשרפה מבחוץ, ומי ששיקם את הספר שמר את הדף שהודבק בחלק הפנימי של הכריכה המקורית. ידוע שכורכים נהגו להשתמש בדפים בלויים מספרים שנתפרקו כדי להדביק את דף החיבור (endpaper) לקרטון או ללוחות העץ של הכריכה.

תופעה זו, המכונה 'הגניזה האירופית', ידועה היטב לחוקרי הספר העברי ובדור האחרון נמצאו בזכותה מציאות רבות. אותם שצפו בסרט 'הערת שוליים' זוכרים מן הסתם איך גילתה אחת הדמויות נוסח אבוד של התלמוד הירושלמי בתוך כריכת ספר נוצרי בארכיון הוותיקן. הפעם, להפתעתנו, קרה ההיפך: בתוך ספר הכתוב יידיש התגלה כתב יד לא-יהודי!

ואכן, מאחורי כריכת **מינקת רבקה**, גילינו טקסט בלטינית, כולו שחור וחרוך מבחוץ וקריא וברור מבפנים (ניתן לשחזר את הכיוונים כלפי חוץ וכלפי פנים על פי קיפולי הדף).

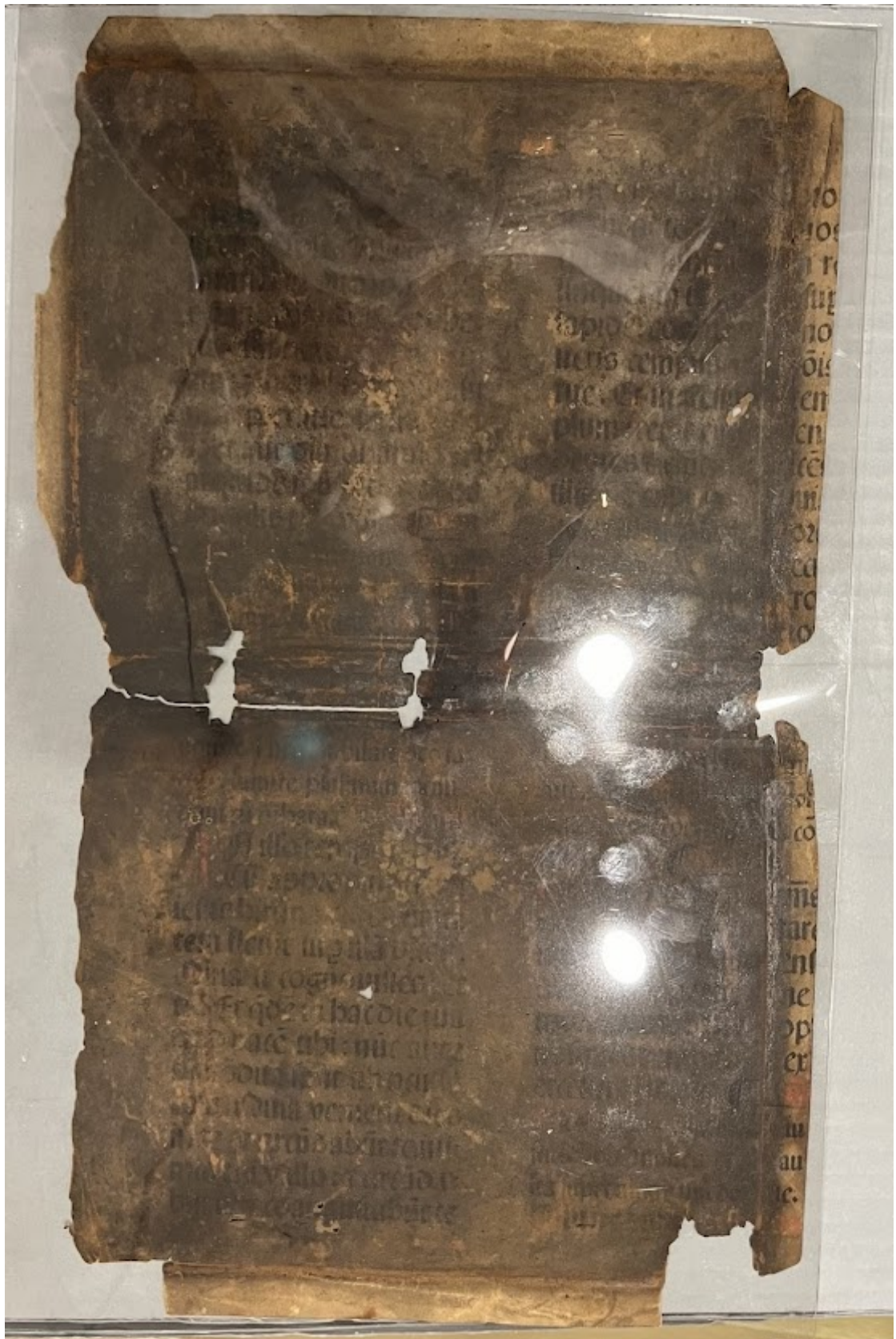
dñe cōmunio sacramen:
ti . et purificatōne confe:
rat et tribuat vnitatē . P
do .

Res: Non
omnis caro eadē ca
ro: s; alia caro hoīm . alia
decorum . alia volucrū .
alia autem piscium . Et
corpora celestia: et corpo
ra terrestria . S; alia qui
tem celestium gloria: alia
item terrestrium . Illa
angelis solis: alia dari
bus . et alia deus
an . Stella em̄ a
ffert in dante:
et cunctio mortuo
Seminatur in corru
ptione: surget in incorru
ptione . Seminatur in ig
nobilitate: surget in glo
ria . Seminatur in infir
mitate: surget in virtute .
Seminatur corpus ani
male: surget corpus spiri
tale . Si est corp⁹ anima
e: est et spiritale sicut scri
ptum est . Factus est pri
mus homo adam in ani
mam viuentem: nouis
simus adam in spiritum

viuificantem . Sed non
prius quod spiritale est:
sed quod animale . dein
de quod spiritale in chri
sto iesu dño nro .

In illo tempore:
D.i.d.s. Attēdite vo
bis: ne forte grauentur
corda vestra in crapula
et ebrietate . et curis hu
ius vite . et superueniat i
vos repentina dies illa .
Tanq; laqueus em̄ stig
niet in omnes: qui se
derunt super sedem
terre . et edificauerunt in
illa . et dicent vobis
habeamus fugere ista om
nia que futura sūt . et tra
re ante filiū hominis .

In illo tēpe: Respon
dens iesus dixit disci
pulis suis . Cum videri
tis circūdari hierusalem
ab exercitu: tunc scitote
quia appropinquabit de
solatio eius . Tunc qui
in iudea sunt fugiant in
montes: et qui in medio
eius discedant . et qui in
regionibus non intrent

הכריכה הפנימית של 'מינקת רבקה'. סימני השריפה ניכרים בה היטב (באדיבות ספריית בית המדרש ללימודי יהדות [Jewish Theological Seminary], SHF 1882:2 RB 5715)

לאחר חקירה ודרישה גיליתי שהדף השרוף נלקח מכתב יד (תאריכו אינו ידוע) של השיר 'על טבע היקום' (De rerum Natura), ספר XXII, מאת המשורר הרומי לוקרטיוס, אשר חי בערך בשנים 55-99 לפנה"ס. שיר ארוך זה, בן כ-7,400 הקסמטרים דקטיליים, מציג בפני קוראיו את עקרונות הפילוסופיה

האפיקוראית. בצירוף מקרים מעניין גם הוא כמעט אבד ונשכח בימי הביניים, אבל אוהדיו ומעריציו של המחבר החזירוהו לתודעת אנשי הרנסנס.

בספרו *The Swerve*, ההיסטוריון של התרבות והספרות, סטיבן גרינבלט מאוניברסיטת הרווארד, מספר על פוג'יו ברצ'וליני, שליח האפיפיור ואספן ספרים אובססיבי, שאיתר בשנת 1417 את העותק האחרון של 'על טבע היקום' במנזר גרמני וכך הצילו מכיליון. לטענתו של גרינבלט, הודות להפצתו של השיר מגוון רעיונות חשובים ומשפיעים שהובלעו בו הביאו לפריחת הרנסנס והופנמו בעידן המודרני. ספרו הנפלא של גרינבלט תורגם גם לעברית ונדפס ב-2017 בהוצאת מאגנס בכותרת **התפנית: הולדת המודרניות**.

לוקרטיוס הכחיש בין השאר את עמדתו של הפילוסוף היווני **הרקליטוס** (המאה החמישית לפנה"ס), ש'האש היא המקור לכל נוצר'. כמה מתאים אפוא שדף מתוך ספרו 'על טבע היקום' היה זה שהגן על **מינקת רבקה**, ובכך הוכיח כביכול שבין אם היא המקור לכל נברא ובין אם לא, האש איננה בהכרח סופו של הכל.

כשמרטין בובר בישר לפרנץ רוזנצווייג על אסון השריפה אצל עגנון ועל גורלה המר של עבודתם המשותפת בכינוס סיפורי החסידים ('קורפוס חסידיקום'), ניחם אותו רוזנצווייג:

ספרים וכתבי יד אינם בבחינת 'ממון' בעלמא, אבל אם 'גוף' הם, הרי לפחות אבר שיש לו תמורה ... לא, רק המוות מוחק, האש איננה מוחקת (מ"מ בובר, **חילופי אגרות**, ב, מוסד ביאליק, 1990, מכתב 151).

מאה שנה אחרי שריפת ביתו של עגנון, אנו משתאים נוכח האירוניה של ההיסטוריה. צאו וראו עד כמה יצירותיהם של שלושה סופרים גדולים – בלטינית, ביידיש ובעברית – לא נמחו ולא נמחקו, על אף שכחת הדורות ועל אף בעירת הלהבות.

הרב יוסף (ג'פרי) סאקס הוא מנהל אגף המחקר בבית עגנון בירושלים saks@agnonhouse.org.il

תודה לאנדרו כץ ולפרופ' מרדכי שוורץ מספריית JTS, ולד"ר אורית מיטל, מנהלת בית עגנון, על עזרתם ונדיבותם. שאלותיו של מר קורט לביאנט הן שהביאוני לחפש את עקבות **מינקת רבקה** בכתבי עגנון.